

در شماره گذشته با برخی از مفاهیم و رهنمودهای اقتصاد اسلامی آشنا شدیم. اقتصاددانان تعاریف مختلفی از اقتصاد ارائه نموده اند، اما اصل موضوع در همه آنها «تأمین معاش بشر به معنای وسیع کلمه» است. موضوع اقتصاد دربر گیرنده خواسته‌ها، نیازها، آمال و بلند پروازی‌های بشر است. بر این اساس بحث منابع تأمین کننده این نیازها مطرح می‌شود. (۱)

قرآن کریم در آیات فراوانی منابع تأمین نیازها و حوایج بشر را معرفی می‌کند. از دقت و تأمل در آیات اقتصادی قرآن، به این نتیجه می‌رسیم که خداوند در قرآن منابع اقتصادی بشر را به دوگونه معرفی می‌کند. ابتدا منابع طبیعی محض که آن را در طبیعت به ودیعه نهاده، بدون دخالت دست بشر مثل دریا و زمین. از زمین به عنوان ارزشمندترین منبع اقتصادی و تأمین معاش بشر یاد کرده است. (مراجعه کنید به سوره بقره، آیات ۲۲ و ۲۹ و ۱۶۴ و سوره نوح، آیات ۱۹ و ۲۰).

«ما تسلط و مالکیت و حکومت بر زمین را برای شما قرار دادیم و انواع وسایل زندگی را برای شما فراهم ساختیم اما کمتر شکرگزاری می‌کنید.» (سوره اعراف آیه ۱۰)

دوم، منابع طبیعی که با کمک دست بشر به عنوان منبع اقتصادی مطرح می‌شود مثل معدن، کشاورزی. (۲)

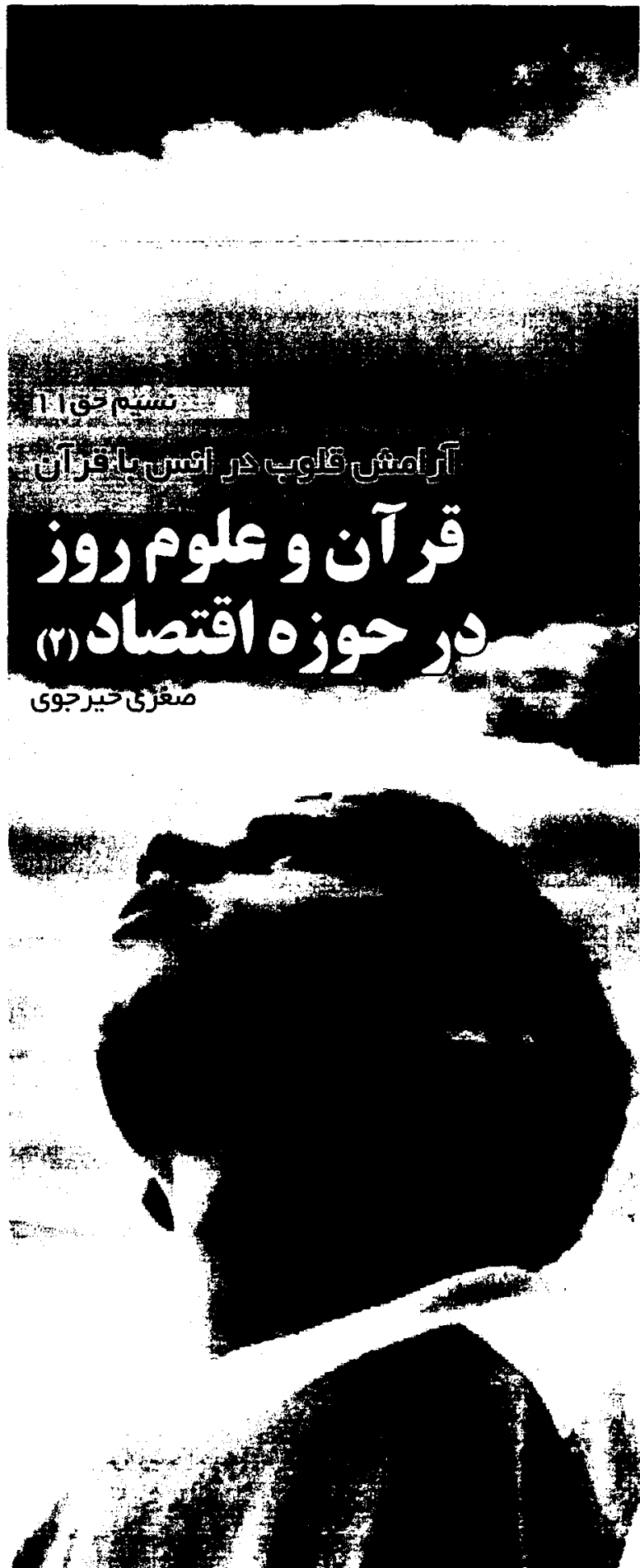
انسان باید به کمک این منابع به تأمین معاش خود بپردازد. هدف در مفاهیم اقتصادی قرآن، تطهیر و تزکیه مطرح شده و در آن با جدیت دنبال می‌شود. قرآن کریم از جامعه مطلوب به «حیات طیبه» تعبیر می‌کند. یعنی زندگی پاکیزه‌ای که افراد آن پاک و صالح اند. این افراد اگر چه از لذایذ مشروع و رفاه نسبی برخوردارند اما جامعه‌ای سرشار از لذت‌های معنوی و روحی دارند. ضوابط و سفارش‌ها و دستورالعمل‌ها به گونه‌ای طراحی شده است که همزمان با رشد اقتصادی، اخلاق در جامعه رشد می‌یابد تا افراد در مسیر تکامل قدم بر دارند. قرآن برای تشویق به تولید، انسان را دعوت می‌کند که به دنبال فضل الهی و رعایت تقوا باشد. به عبارت دیگر تصرف در نعمت‌های خداوند را به تقوا مشروط می‌کند.

در تولید به انسان می‌آموزد که در جایگاهی قرار دارد که کار خداوند با دست او انجام می‌گیرد. پس اگر در پی حیات طیبه است، برای جریان قدرت خداوند با دست انسان و ایجاد جامعه قدرتمند، منزه و توانا از نظر اقتصادی باید ذره‌های وجود خویش را الهی کند تا وقتی که خداوند اراده کند و برکات خود را نازل نماید و کشور را آباد سازد، این آبادی با دست او صورت پذیرد.

قرآن کریم در مصرف به رعایت ارزش‌ها و توجه به خالق تأکید ویژه داشته است؛ اینکه انسان توجه کند کنار سفره روزی چه کسی نشسته است و شکر او را بگوید و تقوای الهی پیشه کند.

ابزارهای تعدیل ثروت و درآمد در قرآن به گونه‌ای تنظیم شده که به طور همزمان رشد مالی و اخلاقی را برای فرد و جامعه به دنبال داشته باشد. همراه قرار دادن حق برای فقرا در اموال ثروتمندان به نسی اکرم (ص) دستور می‌دهد از اموال آنها صدقه بگیر تا آنها را پاک سازی و پرورش دهی. «توبه ۱۰۳» و در انفاق با فضیلت‌ترین فقیران کسانی هستند که از شدت خویشتن‌داری، افراد ناآگاه، آنها را بی‌نیاز می‌پندارند. اما آنها را از چهره‌هایشان می‌شناسی و هرگز با اصرار چیزی از مردم نمی‌خواهند. «سوره واقعه»

قرآن کریم با تشریح انفاق، افزون بر زدودن فقر از چهره جامعه، ثروتمند را نیز از شدت نیاز به ثروت بی‌نیاز و از گرفتاری ناشی از عشق به مال و حب دنیا نجات می‌دهد. قرآن کریم انفاق را نوعی مقابله با هواهای نفسانی و ایستادگی در برابر طمع می‌داند این نوع اعمال را می‌ستاید و از آن به عنوان شاخص رستگاری نام می‌برد.

تسیم حق ۱۰

آرامش قلوب در انس با قرآن

قرآن و علوم روز در حوزه اقتصاد (۱)

صغری خیرجوی

مفهوم توسعه در اقتصاد اسلامی

کلمه توسعه در زبان فارسی معادل development است که به معنی رشد کمی و افزایش مقدار تولیدات و خدمات و کالاهاست که باعث افزایش رفاه مادی بشر می‌شود. البته در دو دهه اخیر توسعه انسانی نیز مدنظر قرار گرفت و آن توسعه‌ای مورد قبول واقع شد که علاوه بر افزایش درآمد سرانه و تحول در زیر ساخت‌ها، با انسانی‌تر شدن زندگی و تعمیم توزیع مهم‌تر درآمد جامعه و گسترش رفاه فراگیر همراه باشد. در تعالیم دینی مناسب‌ترین واژه در این زمینه واژه عمران است، که قرآن آن را به عنوان یکی از اهداف خلقت انسان بر روی زمین معرفی کرده است.

«وَالی ثمود اِخاهم صالحا» (هود آیه ۶۱)
از نظر اسلام مفهوم عمران یک مفهوم چند بعدی است که فقط یک بعد آن مادی است که با استفاده از مبنای و مسائل دیگری تحقق پیدا می‌کند؛ یعنی عمران علاوه بر بعد مادی نتیجه یک حرکت اخلاقی، عاطفی و اجتماعی است. مثلا «صله الرحم تعمیر الدیار و تزید فی الاعمار» (۳)

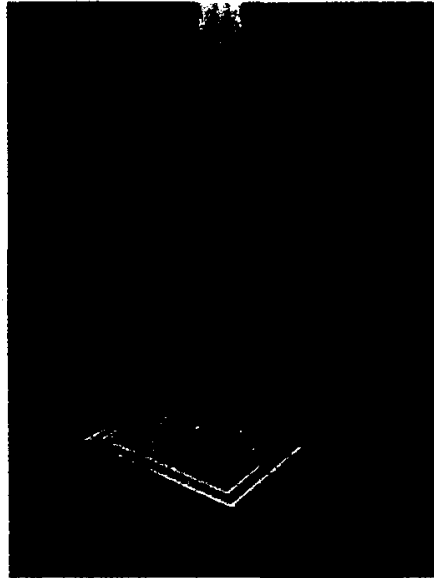
از این روایت استفاده می‌شود که حرکت اخلاقی و عاطفی باعث فزونی عمر و آبادانی جامعه می‌شود. بنابر این عمران یک حقیقت چند بعدی پیدا می‌کند. اگر دو بعد وجود انسان با هم حرکت رو به رشد داشته باشند، توسعه مدنظر اسلام تحقق یافته است. اگرچه توسعه غربی‌ها یک توسعه تک بعدی است، ولی در تعریف توسعه کم کم به این معنا نزدیک می‌شوند. این معنا که با افزایش شکوه مادی اضطراب از بین نمی‌رود، بلکه باید با رویکرد معنوی عاطفی و اخلاقی همراه باشد، در دیدگاه آنان مسئله‌ای ثابت شده است.

تقوا و توسعه

خداوند روزی سه گروه را بدون محاسبه تضمین فرموده یعنی بیرون از چارچوب محاسبات عادی به ایشان روزی عطا می‌فرماید. آنان عبارتند از تقوای پیشگان و توکل کنندگان و فقاقت پیشگان در دین. مراد از اینکه تقوا سبب کسب روزی از مسیر غیر طبیعی است چیست؟ آیا این کسب روزی از مسیر غیر طبیعی در امتداد کار و تلاش است یا در موازات آن؟

بی تردید نقش تقوا در توسعه اقتصادی، در امتداد کار و تلاش است و نه در عرض آن. چرا که از شیوه‌های مسلم پیامبران و رسولان گرامی و پیشوایان دین که قله‌های بلند تقوا و توکل به شمار می‌آیند، کار و تلاش بوده است و نقش تقوا و توکل در زندگی ایشان در امتداد کار و تلاش بوده نه در موازات آن. همچنین آیات و روایات متعدد و بلکه فراوان یافت می‌شوند که مردم را به سخت‌کوشی و کار فرا می‌خوانند و از مسلمانان می‌خواهند که نیازهای زندگی خود را از رهگذر تحمل سختی و رنج در این راه تأمین کنند و سستی و سهل انگاری را زمینه ساز فقر و واپس ماندگی می‌شمارند و کسی را که سربار جامعه باشد نکوهش می‌کنند.

وقتی آیه شریفه «و من یتق الله یجعل له مخرجا

و یرزقه من حیث لا یحتسب» (سوره طلاق، آیه ۲) هر که تقوای خدا را پیشه کند خداوند برای وی راه برون شدن قرار می‌دهد و به گونه‌ای که محاسبه نتوان کرد روزی‌اش می‌دهد» نازل شد. پیامبر (ص) شنید گروهی از صحابه حقیقت این آیه را درک نکرده‌اند و کار و تلاش را رها کرده و تنها به عبادت روی آورده‌اند. آنان را فراخواند و پرسید: «چرا به این کار روی آوردید؟» گفتند: «ای رسول خدا (ص) تو روزی ما را تضمین فرمودی پس ما به عبادت روی آوردیم». پیامبر (ص) فرمودند: «هر آینه هر کس چنین کند دعایش مستجاب نگردد وظیفه شما کسب روزی است». اما تقوا چگونه باعث فزونی روزی می‌شود؟ تقوا سبب می‌شود که کار دارای برکت گردد و نتایج و دستاوردهای آن فراتر از محاسبات عادی شود.

ایمان، تقوا و اعتقاد به خدا نه تنها سرچشمه برکات معنوی که سبب فزونی نعمت‌های مادی نیز می‌شود.

به تعبیر قرآن کریم در این حال «برکات خداوند از آسمان و زمین فرود آمده از هر سو جامعه را در بر می‌گیرد.» (سوره اعراف آیه ۹۶)
یعنی آن‌گاه که سبب‌های مادی از رسیدن به مقصود در می‌مانند و تلاش‌ها به جایی نمی‌رسند، تقوا همچون پنجره‌ای از غیب به روی انسان باز می‌شود و چون هدیه‌ای از آسمان فرود می‌آید و روزی انسان را از طریقی غیر عادی فراهم می‌کند. بدین سان تقوا در کنار عمل نه تنها مانع توسعه اقتصادی نیست بلکه از مبنای ارزشی آن به شمار می‌رود.

عوامل مؤثر در بهره‌وری

ایمان، تقوا و اعتقاد به خدا نه تنها سرچشمه برکات معنوی که سبب فزونی نعمت‌های مادی نیز می‌شود. نزول باران، رویش گیاهان، اجابت دعاها، حل مشکلات

زندگی و اصولا همه برکات آسمان و زمین نتیجه آن دو است. خداوند در سوره اعراف آیه ۹۶ می‌فرماید: «و اگر اهل شهرها و آبادی‌ها ایمان آورده و پرهیزکاری کرده بودند هر آینه برکات آسمان و زمین را بر آنان می‌گشودیم ولی آیات ما را تکذیب کردند. ما هم آنان را به کفر اعمالشان مجازات کردیم.» در این آیه از برکات به مجزایی تشبیه کرده که نعمت‌های الهی از آن مجرا بر آدمیان جریان می‌یابد یعنی باران و پرف هر کدام در موقع مناسب و به مقدار نافع می‌بارد. هوا در موقعش گرم و به موقع سرد می‌شوند و در نتیجه غلات و میوه فراوان می‌شود و این در صورتی است که مردم به خدا ایمان آورده و تقوا پیشه کنند. در غیر اینصورت این مجرا بسته و جریانش قطع می‌شود. البته این احتمال هم وجود دارد که منظور از برکات آسمانی در این آیه برکات معنوی و مقصود از برکات زمینی برکات مادی باشد.

برکات انواع خیر فراوان است که گاهی انسان با فقدان آنها مورد آزمایش قرار می‌گیرد. مثل امنیت، رفاه، صحت و سلامتی، مال، اولاد و... حضرت علی (ع) می‌فرماید: «حرکت انسان و کار و تلاش او برکت است، ازدیاد خیر و افزایش نعمت از سوی خداوند را به دنبال دارد»

امام صادق (ع) فرمودند: «در وداع ماه مبارک رمضان بگویند خدایا این ماه را بزرگترین ماه رمضانی که بر ما گذشت قرار بده، ماهی که در آن برکت بر ما نازل کردی؛ برکت در حفظ دین؛ در نجات نفسم؛ برآورده شدن حاجاتم؛ یاری در مسائل و تمام کردن نعمت بر من و دور کردن بدی‌ها از من و پوشاندن لباس عافیت بر من...» از این روایت در می‌یابیم برکت، افزایش روزی و نعمت، اعم از مادی و معنوی است و از طرفی ازدیاد نعمت‌های مادی با ثابت بودن عوامل تولید همان ارتقای بهره‌وری می‌باشد. بنابر این برکت عام‌تر است. خداوند در سوره جن آیه ۱۶ می‌فرماید: «وَالْوِاسِقَامُوا عَلی الطریقۃ لاسقیناهم ماء غدقا» اگر جن و انس در راه ایمان استقامت ورزند با آب فراوان سیرایشان می‌کنیم» منظور از الطریقۃ «اسلام» و منظور از «استقاموا» التزام و پایداری در آنچه اسلام اقتضا می‌کند است، از قبیل ایمان به خدا و آیات او و مقصود از «ماء غدقا» «آب زیاد است» (۴)

در روایت آمده است «لا سقیناهم ماء غدقا» یعنی مال زیاد به آنها می‌دهیم و نیز آمده است که اگر ایمان بیاورید به مردم در روزی و امکانات دنیایی وسعت می‌دهیم. علامه طباطبایی (ره) در این باره می‌فرماید: «منظور توسعه در رزق است و مؤید این معنا را جمله اول آیه بعد ذکر می‌کند که می‌فرماید «لنفتنهم فیه» معنی آیه این است که اگر جن و انس به راه اسلام باشند ما رزق فراوان روزی آنان می‌کنیم تا آنان را با آن مورد آزمایش قرار دهیم. البته بر طبق آیه شریفه آنچه مایه وفور نعمت می‌شود استقامت بر ایمان است، نه اصل ایمان. ایمان زودگذر نمی‌تواند چنین برکاتی را از خود نشان دهد» (۵)
در روایتی از حضرت امام صادق (ع) آمده است که معنای جمله این است «علم فراوانی که از ناحیه امامان»

فرامی گیرند به آنان می‌چشانیم. ^۳ این معنا با بهره‌وری بی‌ارتباط نیست به این صورت که ایمان و استقامت در راه آن سبب از دیاد دانش می‌شود که عامل ارتقای بهره‌وری است. آیه ۴ تا ۲۴ سوره طلاق در چهار جمله بر نقش ایمان و اتکای به خداوند بر افزایش بهره‌وری دلالت دارد:

۱- «و من یتق الله یجعل له مخرجاً» هر کس از حرام‌های الهی برای خدا و از ترس او بپرهیزد و حدود او را نشکند و حرمتش را نگه دارد خدای تعالی راه نجات از تنگنای مشکلات زندگی را برایش فراهم می‌کند.

۲- «و برزقه من حیث لا یحتسب» یعنی از راهی که گمان نمی‌کرد و توقعش را نداشت روزی می‌دهد.

۳- «و من یتوکل علی الله فهو حسبه» کسی که از نفس، هواها و فرمان‌های آن بپرهیزد اراده خدا را بر اراده خود مقدم دارد و کاری که خدا از او می‌خواهد بر کاری که خود دوست دارد ترجیح دهد و به عبارتی به دین خدا متدین شود و به احکام آن عمل کند خدا برایش کافی است.

منظور از توکل بر خدا این است که انسان تلاشگر کار خود را به او واگذارد و حل مشکلات خویش را از او بخواهد. خدایی که از تمام نیازهای او آگاه است،

خدایی که نسبت به او رحیم و مهربان است. خدایی که قدرت حل هر مشکل را دارد. کسی که دارای روح توکل است هرگز یأس و نومیدی را به خود راه نمی‌دهد و در برابر مشکلات احساس ضعف و زبونی نمی‌کند. در برابر حوادث سخت مقاوم است. همین فرهنگ و عقیده چنان قدرت روانی به او می‌دهد که می‌تواند بر مشکلات پیروز شود. از طرف دیگر امدادهای غیبی که به متوکلان نوید داده شده است، به یاری او می‌آید و او را از شکست و ناتوانی‌هایی می‌بخشد.

۴- «و من یتق الله یجعل له من امره یسراً» هر کس تقوای الهی پیشه کند خداوند کارهایش را برای او آسان می‌سازد.

آیا مفاهیمی چون توکل و رزق مقسوم در فرهنگ اسلامی با توسعه منافات دارد؟

این شبهه از آنجا ناشی شده است که در توسعه اقتصادی و افزایش روزی فقط بر اسباب و وسایل مادی تکیه شده است. گاهی مشکلات و سختی‌های زندگی چنان به انسان هجوم می‌آورند که تمام درها

را بر خود بسته می‌بینند و از تمام ابزار و وسایل مادی حتی کمک دوستان و نزدیکان ناامید می‌شود. همین‌طور در مشکلات فردی و روحی و گاهی حل مشکلات تنها با لطف و عنایت خاص الهی ممکن است و چه بسا دیگران نه تنها قادر به حل مشکل نبوده‌اند بلکه گاهی حتی گرفتاری و رنج روحی انسان را درک نمی‌کنند. این جاست که شبهه‌ها و مشکلات روحی افراد با ایمان و توکل بر خدا با هدایت الهی رفع و امور زندگی آنها اصلاح می‌شود. خداوند در قرآن می‌فرماید: ^۴ آنکه بر خدا توکل نماید خداوند او را کفایت می‌کند (طلاق ۳)

فردی که به خدا ایمان دارد و بر او توکل می‌کند نگران آن نیست که در آینده چه خواهد شد. بسیاری از افراد متمکن و برخوردار از رفاه ظاهری، آسودگی خاطر ندارند زیرا با احتمال وقوع حوادثی اموال خود را مصون نمی‌دانند. آنان اغلب درباره آینده خود اضطراب و نگرانی دارند چون تکیه‌گاهی دانا و توانا که هر کاری برای او آسان باشد ندارند. و این طیره یعنی فال بد زدن است که از عوامل منفی در روحیه افراد می‌باشد و بازتاب منفی ایجاد می‌کند و مانع فعالیت می‌شود. پیامبر اکرم (ص) در این باره می‌فرماید: ^۵ فال بد زدن نوعی شرک است. همه ما بدان مبتلا هستیم اما خداوند به وسیله توکل آن را از بین می‌برد.

بنابر این اگر تمام یا بیشتر افراد جامعه دارای قوت اراده و قدرت در تصمیم‌گیری و عمل باشند و با احساس مسئولیت و وظایف خود را انجام دهند و خود را از آلودگی‌های فردی و اجتماعی مصون دارند و مشکلات فکری و روحی نیز نداشته باشند در چنین وضعیتی فرهنگ جامعه به طور خودکار با اهداف رشد و توسعه ایده آل اسلامی هماهنگ و زمینه مساعدی برای پیمودن این مسیر فراهم می‌شود.

پاورقی

- ۱- وزیر، سید محمد جواد، مسائل اقتصادی در تفسیر المیزان، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۷۶.
- ۲- دکتر صالح حمید العلی، عناصر الانتاج فی الاقتصاد الاسلامی و النظم الاقتصادي المعاصر، بیروت الیامه، ج اول.
- ۳- بحار النوار، ج ۱۷، ص ۹۳، باب ۳.
- ۴- علامه طباطبایی، المیزان، ج ۲۰، ص ۳۲۰.
- ۵- علامه طباطبایی، المیزان، ج ۲۰، ص ۱۲۰.

منابع

- ۱- راهنمای پژوهش در قرآن و علوم روز (۱) قرآن و اقتصاد، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، گردآوری و تدوین: حجت‌الاسلام مهندس محسن عباد نژاد ناشر: مؤسسه انتشاراتی بنیاد پژوهش‌های قرآن حوزه و دانشگاه.
- ۲- دین و اقتصاد اثر غلام رضا مصباحی محمدی ری شهری.
- ۳- توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و احادیث، محمد معجم موضوعی آیات اقتصادی قرآن، سید محمد کاظم رجایی با همکاری گروه اقتصاد.
- ۴- فرهنگ اسلامی و توسعه محمد جلال خلیلیان اشکذری.
- ۵- تفسیر المیزان، علامه طباطبایی، جلد ۲۰.
- ۶- تفسیر نمونه، آیت الله مکارم شیرازی، جلد ۲۵.